

Concernrecht anno 2014

In deze bijdrage staat een aantal ontwikkelingen op het gebied van het concernrecht centraal. Aanleiding voor de bijdrage vormt de workshop die onlangs omtrent het thema concernrecht ter gelegenheid van het jaarlijks congres van de Ius Commune onderzoeksschool werd gehouden. De verschillende bijdragen aan de workshop, waarin het concernrecht vanuit verschillende invalshoeken werd belicht, komen aan bod. Vervolgens wordt aan de hand van die bijdragen de balans opgemaakt ten aanzien van de stand van zaken en wordt een aantal toekomstperspectieven ten aanzien van het concernrecht geschetst.

1. Inleiding

Op 29 en 30 november jl. vond in Maastricht het achttiende Ius Commune congres plaats. Ius Commune is een samenwerkingsverband tussen de juridische faculteiten van de Universiteit Maastricht, de Katholieke Universiteit Leuven, de Universiteit Utrecht en de Universiteit van Amsterdam. Rechtsvergelijkend onderzoek naar internationale en transnationale juridische problemen behoort tot de kern van de doelstellingen van deze onderzoeksschool. Jaarlijks wordt door een van de deelnemende faculteiten het Ius Commune congres georganiseerd waarbij in workshops aandacht wordt besteed aan de verschillende deelprogramma's van de onderzoeksschool. Een van die programma's draagt de titel 'Rechtspersonen in Europa'. De workshop die in het kader van dit deelprogramma werd georganiseerd, stond dit jaar in het teken van het concernrecht. In 2011 schreef ik in een vergelijkbaar 'perikelen'nummer van dit tijdschrift een bijdrage over 'perikelen in concernverhoudingen'.¹ De onlangs gehouden workshop vormt de aanleiding om, drie jaar na mijn vorige bijdrage over dit thema, nogmaals kort stil te staan bij de ontwikkelingen op het gebied van het concernrecht in de afgelopen jaren.

In het hiernavolgende wordt in de eerste plaats ingegaan op de aanleiding voor de workshop. Vervolgens wordt de inhoud van de verschillende bijdragen aan de workshop geschetst aan de hand waarvan een aantal conclusies wordt getrokken ten aanzien van de stand van zaken in het concernrecht, de ontwikkelingen die in dit verband hebben plaatsgevonden alsmede de verwachtingen voor de toekomst op dit terrein.

2. Aanleiding

De positionering van het concernverband binnen het vennootschapsrecht houdt de gemoederen al jarenlang bezig. Een aantal landen, zoals bijvoorbeeld Duitsland en Portugal, kiezen voor een geïntegreerde benadering

van het concernverband in een specifiek daarop betrekking hebbende regeling terwijl de meeste landen, waaronder Nederland, voor een pragmatische aanpak opteren. In de laatste categorie landen vormt de enkelvoudige vennootschap nog steeds het uitgangspunt, maar worden op specifieke deelterreinen maatregelen getroffen om de negatieve gevolgen van de aaneenschakeling van enkelvoudige vennootschappen in concernverband voor de relevante stakeholders te mitigeren. In Nederland kan in dit verband bijvoorbeeld gedacht worden aan de doorbraak van aansprakelijkheid op basis waarvan een moedervennootschap onder omstandigheden aansprakelijk kan worden gesteld door de crediteuren van een dochteronderneming uit hoofde van een door haar jegens die crediteuren gepleegde onrechtmatige daad.

Op Europees gebied is, na het mislukken van de voorgestelde negende EU-richtlijn inzake groepsvennootschappen, geen poging meer ondernomen om tot een geharmoniseerde en geïntegreerde aanpak van concernverhoudingen te komen. De geïntegreerde benadering heeft ook op Europees niveau plaats gemaakt voor een meer pragmatische aanpak. Zo werd bijvoorbeeld door de Europese Commissie in 2003 gewezen op de noodzaak om tot een betere informatievoorziening (betreffende zowel financiële als niet-financiële verslaggeving waaronder transparantie ten aanzien van de concernstructuur) in groepsverhoudingen te komen. De Commissie wees ook op het belang om op Europees niveau erkenning te geven aan het zogenaamde 'groepsbelang'.² In het actieplan dat eind 2012 verscheen, kondigde de Europese Commissie aan in 2014 te zullen komen met specifieke initiatieven op

* Mr. dr. M. Olaerts is als universitair docent verbonden aan de capaciteitsgroep privaatrecht van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit Maastricht en redacteur van dit tijdschrift.

1. M. Olaerts, 'Perikelen in concernverhoudingen', *TvOB* 2011, afl. 1, p. 6-13.

2. Zie in dit verband Mededeling van de Commissie aan de Raad en het Europees Parlement – Modernisering van het vennootschapsrecht en verbetering van de corporate governance in de Europese Unie – Een actieplan, COM/2003/0284 def.

deze twee terreinen.³ De geïntegreerde aanpak lijkt daarmee voorgoed plaats te hebben gemaakt voor een pragmatische erkenning en regulering van concernverhoudingen op specifieke deelterreinen zoals bijvoorbeeld de verslaggeving. Naast de Europese ontwikkelingen hebben het maatschappelijk debat en de ontwikkelingen op het gebied van het maatschappelijk verantwoord ondernemen van de afgelopen jaren eens te meer geleid tot een noodzaak tot heroverweging van de aanpak van concernverhoudingen. Deze ontwikkelingen plaatsen concernverhoudingen in een ander perspectief. Waar vroeger met name de positie en bescherming van crediteuren in concernverhoudingen centraal stonden, is er een toenemende aandacht voor de noodzaak tot bescherming van indirecte stakeholders die, anders dan de vrijwillige crediteuren en aandeelhouders, niet rechtstreeks en op vrijwillige basis betrokken zijn bij de activiteiten van het concern.

3. Het concern vanuit verschillende invalshoeken

Het doel van de Ius Commune workshop was om de concernstructuur vanuit verschillende perspectieven te belichten teneinde van daaruit de stand van zaken ten aanzien van het reguleren van de concernproblematiek vast te stellen en vervolgens te definiëren welke uitdagingen in het verschiep liggen. Daarbij werd gekozen om de concernproblematiek vanuit de volgende invalshoeken te benaderen: de rol en mogelijkheden van crediteurenbescherming in concernverhoudingen, de recente ontwikkelingen ten aanzien van concernvennootschappen op EU-gebied, de milieurechtelijke en mededingingsrechtelijke aspecten van concernrelaties en de manier waarop kan worden omgegaan met de bijzondere uitdagingen die concernverhoudingen in dit verband stellen.

De eerste spreker was Richard Stevens (Universiteit van Stellenbosch) die in zijn bijdrage de bescherming van crediteuren in concernverhoudingen centraal stelde. Hij ging in op de moeilijkheden waarvoor een schuldeiser van een dochtervennootschap zich gesteld ziet in een poging om de moedervennootschap aansprakelijk te stellen op basis van het Angelsaksische principe van 'piercing the corporate veil' waarbij hij een vergelijking maakte tussen de situatie op dit terrein in Engeland, Zuid-Afrika en Nieuw-Zeeland. Hij kwam tot de conclusie dat 'veil piercing' zelden wordt aangenomen en de crediteuren van dochtervennootschappen over het algemeen weinig mogelijkheden biedt tot aansprakelijkstelling van de moedervennootschap hetgeen noopt tot een zoektocht naar mogelijke alternatieve routes voor aansprakelijkstelling. Als mogelijk alternatief werd de zogenaamde 'delictual liability', vergelijkbaar met de Nederlandse aansprakelijkheid op grond van onrechtmatige daad, aangedragen.

De belangrijkste hindernis die genomen moet worden, wil een dergelijke aansprakelijkheidsactie slagen, is dat de eiser, in geval van puur economisch verlies, moet aantonen dat op de moedervennootschap een wettelijke plicht rust jegens de eiser, in dit geval de crediteuren van de dochter, teneinde de toegebrachte schade te voorkomen. Die wettelijke plicht is volgens Stevens doorgaans erg moeilijk te construeren. Een situatie waarin een actie op basis van 'delictual liability' kans van slagen zou kunnen hebben, is volgens Stevens wanneer sprake is van specifieke kennis of opgewekt vertrouwen bij de crediteuren van de dochtervennootschap ten gevolge van activiteiten of gedragingen van de moedervennootschap zoals bijvoorbeeld het afgeven van een letter of comfort door die moedervennootschap.⁴

Stephan Rammeloo (Universiteit van Maastricht) nam als tweede spreker de recente ontwikkelingen in de Europese rechtspraak ten aanzien van concernverhoudingen voor zijn rekening. Hij besprak de uitspraak van het Hof van Justitie van de Europese Unie (Hof) inzake *Impacto Azul Lda*.⁵ In deze zaak ging het om een Franse (groot)moedervennootschap die op basis van Portugees concernrecht aansprakelijk werd gesteld voor de schulden van haar Portugese dochteronderneming. Portugees recht voorziet in een regeling voor aansprakelijkheid in groepsverhoudingen, daarbij wordt echter op de concernaansprakelijkheid een uitzondering gemaakt voor moedervennootschappen waarvan de zetel buiten de grenzen van de lidstaat gevestigd is. De vraag of nationale regels op basis waarvan enkel vennootschappen met zetel in het territorium van de desbetreffende lidstaat hoofdelijk aansprakelijk zijn jegens de schuldeisers van de dochteronderneming terwijl moedervennootschappen met zetel in het buitenland van aansprakelijkheid worden gevrijwaard in strijd zijn met de vrijheid van vestiging, werd door het Hof ontkennend beantwoord. Aangezien het concernrecht niet geharmoniseerd is, blijven de lidstaten bevoegd om de aansprakelijkheid van een vennootschap voor schulden van een groepsvennootschap vast te stellen. Het verbeteren van de positie van crediteuren in concernverhoudingen die zich op het territorium van de lidstaat bevinden, is volgens het Hof niet in strijd met de vrijheid van vestiging en maakt de uitoefening van dit recht door een moedervennootschap met zetel in het buitenland niet minder aantrekkelijk.⁶ De crediteuren van de Portugese dochteronderneming verkeren daardoor in een slechtere positie dan het geval zou zijn geweest indien er geen Franse maar een Portugese moedervennootschap aan het roer had gestaan.⁷ De bijdrage van Rammeloo maakte duidelijk dat groepsverhoudingen nog steeds een aangelegenheid zijn van nationaal recht. De bescherming van bepaalde stakeholders, zoals bijvoorbeeld in dit geval de

3. Mededeling van de Commissie aan het Europees Parlement, de Raad, het Europees Economisch en Sociaal Comité en het Comité van de regio's, Actieplan: Europees vennootschapsrecht en corporate governance – een modern rechtskader voor meer betrokken aandeelhouders en duurzame ondernemingen, COM/2012/0740 def.

4. Zie in dit verband verder S. Stevens, 'Circumventing veil piercing: Possible delictual liability of a holding company to a creditor of its insolvent subsidiary', 24 *Stell LR* 2013, 93.

5. HvJ EU 20 juni 2013, C-186/12.

6. HvJ EU 20 juni 2013, C-186/12. Zie in dit verband S. Rammeloo, 'CJEU C-186/12 (Impacto Azul). Company Law: Parental Liability and Article 49 TFEU-A Plea for a "Soft Law" Oriented EU Law Approach on Company Groups', te verschijnen in *ECL* 2014, afl. 1.

7. Zie in dit verband S. Rammeloo, 'CJEU C-186/12 (Impacto Azul). Company Law: Parental Liability and Article 49 TFEU-A Plea for a "Soft Law" Oriented EU Law Approach on Company Groups', te verschijnen in *ECL* 2014, afl. 1.

crediteuren van een dochteronderneming, dreigt daardoor in grensoverschrijdende gevallen tussen wal en schip te vallen. Het doorbreken van beperkte aansprakelijkheid in grensoverschrijdende gevallen is immers niet op EU-niveau gereguleerd.

In de derde presentatie ging Charlotte Geers (Katholieke Universiteit Leuven) in op de aansprakelijkheid van groepsvennootschappen voor overtredingen van het mededingingsrecht. In het mededingingsrecht staat de economische activiteit voorop, ongeacht de manier waarop in juridische zin aan de concernstructuur gestalte is gegeven. Geers wees op de ontwikkelingen in de jurisprudentie die ertoe leiden dat op relatief eenvoudige wijze mededingingsrechtelijke overtredingen op dochterniveau aan de moedervennootschap kunnen worden toegerekend. Volgens vaste jurisprudentie van het Hof kan een dergelijke toerekening onder meer plaatsvinden wanneer de dochtervennootschap niet zelfstandig haar marktgedrag bepaalt, maar voornamelijk handelt op basis van instructies van de moedermaatschappij.⁸ Indien een moedervennootschap alle aandelen van de dochtervennootschap in handen heeft, wordt vermoed dat de moedervennootschap een beslissende invloed heeft op het beleid van de dochtermaatschappij. De moedervennootschap kan vervolgens trachten dit vermoeden te ontkrachten, hetgeen doorgaans een moeilijke opdracht is.⁹ Geers gaf aan dat hoewel in het mededingingsrecht de economische activiteit vooropstaat en behoudens tegenbewijs uit wordt gegaan van de eenheid van het concern als geheel, deze eenheid vaak in private aansprakelijkheidsprocedures op basis van diezelfde mededingingsrechtelijke overtredingen niet noodzakelijk wordt erkend.

Tineke Lambooy (Universiteit Utrecht) ging in de vierde bijdrage aan de workshop in op de uitdagingen en mogelijkheden die concernstructuren bieden bij het effectief adresseren van klimaatverandering. Lambooy ging daarbij op zoek naar manieren om via het concernrecht aan een beleid inzake klimaatverandering voor de gehele ondernemingsactiviteit (niet alleen op het niveau van de enkelvoudige groepsvennootschap) gestalte te geven. Uit onderzoek, van Lambooy en anderen, naar concernrechtelijke regelgeving in 24 verschillende jurisdicties blijkt dat de meeste landen de enkelvoudige vennootschap nog steeds als uitgangspunt hanteren zonder dat in het vennootschapsrecht rekening wordt gehouden met de economische realiteit van de concernstructuur.¹⁰ Onderwerpen zoals klimaatverandering, arbeidsrechtelijke aangelegenheden, mededinging enz. worden met name gereguleerd door middel van niet-vennootschappelijke regelgevingen die op dit terrein het normatieve kader schetsen. Een van

de problemen daarbij is dat bijvoorbeeld de milieuwetgeving, die in regels omtrent klimaatverandering voorziet, vaak enkel van toepassing is op activiteiten die zich op het grondgebied van de desbetreffende staat afspelen. Het vennootschapsrecht voorziet daarentegen juist wel in de bescherming van bepaalde specifieke stakeholders zoals aandeelhouders en crediteuren. Lambooy stelde dan ook de vraag waarom het vennootschapsrecht geen dienst zou kunnen doen als instrument ter bescherming van de belangen van andere stakeholders. Om tot een effectief groepsbeleid omtrent klimaatverandering te komen, dient volgens Lambooy aan een aantal voorwaarden te worden voldaan. In de eerste plaats zou een moedervennootschap een 'mission statement' voor de hele groep dienen af te kondigen inclusief een programma inzake klimaatverandering. In de tweede plaats zou de moedervennootschap moeten kunnen beschikken over de mogelijkheid om dit beleid in de gehele groep te implementeren door middel van informatie- en instructierechten. In de derde plaats dient de groep, volgens de aanbevelingen van Lambooy, transparant te zijn ten aanzien van de impact van de ondernomen activiteiten op het gebied van klimaatverandering, risico's, programma's en resultaten. In de nabije toekomst dient dan ook de verslaglegging in concernverhoudingen verder te worden verscherpt en uitgewerkt.

4. Evaluatie

Maken we de balans op van de stand van zaken ten aanzien van het concernrecht, dan zien we dat de aanpak erg gedifferentieerd is. Uit het onderzoek van Lambooy e.a. blijkt dat in het merendeel van de jurisdicties de enkelvoudige vennootschap nog steeds als uitgangspunt heeft te gelden. De erkenning van het concern als eenheid en de daaraan gerelateerde toerekening van een mogelijke aansprakelijkheid aan de moedervennootschap lijkt met name mogelijk te zijn vanuit het oogpunt van de bescherming van heel specifieke belangen zoals de belangen van crediteuren en het publiek belang dat betrokken is bij de handhaving van het mededingingsrecht. Denkbaar is echter dat er naast mededinging ook andere terreinen zijn waarop het publiek belang dermate in het geding is dat het gerechtvaardigd zou zijn om niet de juridische structuur maar de economische activiteit als maatgevend te beschouwen. Dit kan bijvoorbeeld het geval zijn op het gebied van mensenrechten en klimaatverandering, maar ook op een aantal andere dealerreinen. Waar het de bescherming van andere stakeholders betreft, lijkt de juridische relevantie van het bestaan van de concernstructuur en de daaraan gekoppelde economische realiteit vaak te verdampen. Dit is bijvoorbeeld het geval in private acties van gedupeerden van mededingingsrechtelijke overtredingen

8. Zie HvJ EU 10 september 2009, C-97/08 P onder nr. 58 (*Akzo Nobel*), onder verwijzing naar de arresten HvJ EU 14 juli 1972, C-48/69 (*Imperial Chemical Industries/Commissie*), ECR 1972, 619, onder nr. 132 en C-52/69 (*Geigy/Commissie*), onder nr. 44; arrest van 21 februari 1973, C-6/72, nr. 15 (*Europemballage en Continental Can/Commissie*). Zie in verband met toerekening in concernverhoudingen I.W. VerLoren van Themaat & M.C. van Heezik, 'Het toerekeningsleerstuk: de balans opgemaakt', *NtEr* 2010, afl. 3, p. 90-95. Zie hierover eveneens M. Olaerts, 'Perikelen in concernverhoudingen', *TvOB* 2011, afl. 1, p. 6-13.

9. *AEG-Telefunken v Commission* [1983], ECR 3151, nr. 50; C-286/98 P, *Stora Koppabergs Berglags v Commission* [2000], ECR I-9925, nr. 29. Zie ook A-G Kokott in haar conclusie bij de *Akzo Nobel*-zaak onder nr. 52-53.

10. Zie voor een korte samenvatting van het onderzoek www.jus.uio.no/ifp/english/research/projects/sustainable-companies/events/conferences/final-sustainable-companies-conference-2013.html. Zie voor videobeelden van een vergelijkbare presentatie van Lambooy gehouden tijdens het sustainable companies congres in Oslo in december 2013 www.youtube.com/watch?v=G8dNMylJIJoU&list=PLj6K02lbbg5-COdNmW_nzD91_qx47euKPl.

gen. Overigens blijkt voor de aansprakelijkheid van moedervennootschappen jegens de crediteuren van een dochtervennootschap, volgens Stevens, meer ruimte te zijn in het Nederlandse dan in bijvoorbeeld het Zuid-Afrikaanse recht. In de Nederlandse jurisprudentie wordt immers, onder omstandigheden, een zorgplicht van de moedervennootschap jegens de crediteuren van de dochteronderneming aangenomen op basis waarvan indirecte doorbraak van aansprakelijkheid, wegens een door de moedervennootschap jegens de crediteuren van die dochtervennootschap gepleegde onrechtmatige daad, kan plaatsvinden.¹¹

De grensoverschrijdende aspecten van de concernstructuur blijken eveneens vaak problematisch te zijn. Zelfs wanneer een bepaalde jurisdictie in concernrechtelijke regels voorziet, is de grensoverschrijdende bescherming van crediteuren, zo bleek uit de bijdrage van Rammeloo, niet noodzakelijk gewaarborgd. Het is zaak om voor de toekomst die stakeholders en deelterreinen te definiëren die zowel grensoverschrijdend als entiteitoverschrijdende bescherming behoeven, in die zin dat de desbetreffende stakeholders en deelterreinen zo belangrijk worden geacht dat de juridische erkenning van die belangen niet beperkt mag blijven tot een erkenning op het niveau van de individuele groepsvennootschappen. De idee dat op een aantal deelterreinen de economische activiteiten en niet zozeer de juridische structuur leidend zouden moeten zijn, lijkt ook breder post te vatten. Zo werd in Frankrijk recentelijk door een aantal parlementsleden een voorstel van wet ingediend voor het introduceren van een algemene verantwoordelijkheid van Franse moedervennootschappen tot het treffen van de nodige voorzorgsmaatregelen teneinde het toebrengen van schade ten gevolge van hun commerciële en economische activiteiten te voorkomen. De indieners vonden voor hun voorstel inspiratie bij de UN Guiding Principles en de OECD Guidelines en wilden met het voorstel de verantwoordelijkheid voor schendingen van fundamentele rechten bij de moedervennootschap leggen.¹² De moedervennootschap zou zich volgens het voorstel enkel kunnen disculperen indien zij niet op de hoogte was van een bepaalde schadeveroorzakende activiteit of wanneer zij alle mogelijke maatregelen heeft genomen om die schade te voorkomen.¹³ Ook in het academisch discours worden vergelijkbare voorstellen gedaan. Deva Surya bijvoorbeeld wees tijdens het op 5 en 6 december jl. gehouden congres over 'sustainable companies' in Oslo op de noodzaak om de bestaande spelregels te wijzigen door ervoor te zorgen dat niet-financiële risico's van ondernemingsactiviteiten worden geïnternaliseerd.¹⁴ Teneinde dit te bereiken, stelde hij onder meer voor om de aansprakelijkheid van moeder-

vennootschappen voor mensenrechtenschendingen door dochterondernemingen als uitgangspunt te nemen. De moedervennootschap zou dan wel, volgens Surya, een disculpatiemogelijkheid moeten worden geboden indien deze niets wist of behoorde te weten van de mensenrechtenschendingen of wanneer deze plaats hebben gevonden ondanks de door de moedervennootschap getroffen adequate maatregelen om de desbetreffende schendingen te voorkomen.

Maken we de balans op, dan lijkt de tendens te zijn dat de door de Europese Commissie aangegeven wenselijkheid tot erkenning van het groepsbelang gepaard zou moeten gaan met de (vennootschapsrechtelijke) erkenning van een aantal deelterreinen waarvoor een groepsbeleid dient te worden ontwikkeld. Van belang is dat hierbij niet alleen wordt gekeken naar de plichten van de moedervennootschap, maar ook naar de juridische mogelijkheid van die moedervennootschap om niet alleen feitelijk, door middel van een instructiemacht, maar ook op juridische gronden door middel van een toegekende instructiebevoegdheid, invloed uit te oefenen op het beleid van de dochtermaatschappij. In Nederland is de specifieke instructiebevoegdheid inmiddels wettelijk verankerd voor die gevallen waarin de dochtervennootschap de vorm heeft van een B.V.¹⁵ Echter, niet in alle gevallen en in alle landen bestaat een dergelijke mogelijkheid tot het geven van instructies die door het bestuur van de dochtervennootschap moeten worden opgevolgd.¹⁶ De bestaande mogelijkheden tot aansprakelijkheid van de moedervennootschap lijken thans te schakelen op de controle die de moedervennootschap op het beleid van de dochtervennootschap heeft uitgeoefend of heeft kunnen uitoefenen. Echter, de term 'controle' vormt geen duidelijk omlijnd begrip en wordt binnen de verschillende deelgebieden van het recht op verschillende manieren uitgelegd. De mate van controle die nodig is voor toerekening van mededingingsrechtelijke overtredingen, hoeft niet noodzakelijk gelijk te zijn aan de mate van controle die nodig is voor aansprakelijkheid van de moedervennootschap jegens de crediteuren van de dochter op basis van een onrechtmatige daad. De vrij eenvoudige manier van toerekening in het mededingingsrecht zou een moedervennootschap ertoe kunnen brengen een 'hands off'-beleid te voeren teneinde te voorkomen dat sprake is van 'controle' of in ieder geval van een beslissende invloed van de moedervennootschap op de dochteronderneming op basis

11. Het valt buiten het bestek van deze korte bijdrage om verder in te gaan op de gronden voor indirecte doorbraak van aansprakelijkheid. Zie in dit verband S.M. Bartman & A.F.M. Dorresteyn, *Van het concern*, Deventer: Kluwer 2013, p. 289 e.v.; M. Olaerts, *Vennootschapsrechtelijke beleidsbepaling in geval van financiële moeilijkheden; de positie van bestuurders en aandeelhouders* (diss. Maastricht), Antwerpen-Oxford: Intersentia 2007, p. 202 e.v. en M. Olaerts, 'Perikelen in concernverhoudingen', *TvOB* 2011, afl. 1, p. 6-13.

12. Zie voor het voorstel van 6 november 2013, www.assemblee-nationale.fr/14/propositions/pion1524.asp.

13. Zie over dit voorstel onder meer M.B. Taylor, 'Human Rights Due Diligence: The Role of States', ICAR 2013 Progress Report, <http://accountabilityroundtable.org/wp-content/uploads/2013/11/ICAR-Human-Rights-Due-Diligence-2013-Update-FINAL.pdf>.

14. Zie de congressite voor een korte samenvatting van de bijdrage en videobeelden van de presentatie: www.jus.uio.no/ifp/english/research/projects/sustainable-companies/events/conferences/final-sustainable-companies-conference-2013.html.

15. Art. 2:239 lid 4 BW.

16. Zie de door Lambooy in haar bijdrage aangegeven noodzaak tot het erkennen van een instructiebevoegdheid.

waarvan toerekening zou kunnen plaatsvinden.¹⁷ Bij een eventuele toerekening van aansprakelijkheid in de toekomst zou daarom niet enkel moeten worden gekeken naar de mogelijkheid van de moeder vennootschap om controle uit te oefenen maar ook, zoals Deva Surya voorstelde, naar de manier waarop de moeder vennootschap zich van haar verplichtingen heeft gekweten door het inbouwen van een disculpatiemogelijkheid voor de moeder vennootschap die kan aantonen alles in het werk te hebben gesteld om misstappen op bepaalde deelterreinen te voorkomen.

17. M. Olaerts, 'Perikelen in concernverhoudingen', *TvOB* 2011, afl. 1, p. 6-13.